

Zonder kwesties geen publiek

No issue, no public. Democratic deficits after the displacement of politics.

Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, november 2005, beschikbaar op <http://dare.uva.nl/record/165542>

Zonder kwesties geen publiek. Deze slogan is af te leiden uit het werk van de Amerikaanse pragmatistisch filosoof John Dewey en de journalist Walter Lippmann. In de jaren twintig van de vorige eeuw voerden deze denkers een debat over het lot van democratie in postindustriële samenlevingen. Voortbordurend op elkaars werk ontwikkelden ze de stelling dat kwesties in deze context een cruciale rol vervullen in de organisatie van democratische politiek. Issues zijn de aanleiding voor publieke betrokkenheid in politiek en deze betrokkenheid is gericht op het regelen van deze kwesties. Met dit voorstel veroorzaakten Lippmann en Dewey een potentieel drastische ingreep in de democratische theorie. Hun stelling lijkt te breken met een aantal basisaannamen als de notie dat publieke betrokkenheid in politiek primair in dienst staat van de ‘expressie’ van in subjecten gelokaliseerde zaken: wil, voorkeuren, meningen, of redelijke standpunten. Maar wat de stelling van Lippmann en Dewey wat mij betreft zo belangrijk maakt, is dat het een serieuze poging is om het denken over democratie gevoelig te maken voor de eisen die vertechnologiseerde, mondialiserende samenlevingen stellen aan publieke betrokkenheid in politiek.

Het Lippmann-Deweydebat is echter niet de geschiedenis ingegaan als het moment waarop de draai is gemaakt naar een op issues gerichte benadering van democratie. Wel krijgt John Dewey sinds een aantal jaren erkenning in Europa als de politiek filosoof van de risicosamenleving (Beck, 2002; Dratwa, 2003; Gomart en Hajer, 2003; Latour, 2001). Dewey is hier de theoreticus die als één van de eersten zag dat de onvoorziene gevolgen van technologische innovatie in de twintigste eeuw een belangrijk object van staatsingrijpen gaan vormen en van de bemoeienis ermee door ‘het Publiek’. Waar Dewey om zijn bijdrage aan het risicodenken wordt geroemd, wordt aan zijn debat met Lippmann echter nauwelijks aandacht besteed. In de Angelsaksische politieke theorie (en ook wel in de communicatiewetenschappen) geldt dit debat als een klassieker. Maar hier wordt het eigenlijk altijd voorgesteld als een krachtmeting tussen twee tegenovergestelde normatieve, prescriptieve posities ten aanzien van de realiseerbaarheid van democratie in technologische samenlevingen. Dewey verschijnt in de meeste interpretaties van het debat als een voorstander van participatieve democratie, als iemand die hartstochtelijk gelooft in de levensvatbaarheid van dit ideaal in de complexe samenlevingen van de twintigste eeuw. En Lippmann is hier de al dan niet ‘cynische’ realist die zich gedwongen ziet te erkennen dat in dit soort samenlevingen technocratisch bestuur praktisch onvermijdelijk is

geworden (Bernstein, 1985; Festenstein, 1997; Ryan, 1995). Deze polariserende interpretatie van het debat, hoewel zeker niet ongegrond, is echter niet de enig mogelijke. Sterker nog, ze beneemt het zicht op een ander, mijns inziens vruchtbaarder, denkspoor dat Lippmann en Dewey in hun uitwisseling allebei verkennen.

Democratische tekorten in postindustriële samenlevingen

Het debat tussen Lippmann en Dewey ontspoon zich hoofdzakelijk in drie boeken: *Public opinion* (1922) en *The phantom public* (1927) van Lippmann gaven de voorzet die Dewey in *The public and its problems* (1927) vervolgens verder uitwerkte. Hoewel hun uitwisseling zoals gezegd meestal in antagonistische termen wordt opgevat, valt er ook een gezamenlijk project in te ontdekken.¹ Niet alleen liet Lippman zich in zijn voorstel voor een grotere rol voor wetenschap in het bestuur inspireren door Dewey, die op dat moment al een beroemde (oude) filosoof was, in hun bijdragen werkten ze elk op hun eigen manier de propositie uit dat kwesties fungeren als instigator en object van publieke betrokkenheid in politiek. Deze propositie is onder meer belangrijk omdat ze nieuw licht kan werpen op een inmiddels klassiek geworden probleemstelling: de stelling dat democratie in technologische samenlevingen onder druk komt te staan.

Daadwerkelijk bestaande democratie, begrepen als universeel stemrecht, is een verworvenheid van de twintigste eeuw. Toch is in dezelfde periode het inzicht ontstaan dat het ideaal van burgerparticipatie op gespannen voet staat met de eisen die in postindustriële samenlevingen aan goed bestuur worden gesteld. Walter Lippmann, maar ook latere auteurs als Joseph Schumpeter, stellen dat in deze context de kwesties waar het in de politiek om draait te complex zijn geworden voor effectieve inspraak. De problemen waar technologische samenlevingen voor gesteld staan – van het beheer van fossiele brandstoffen tot de instabiliteit van financiële markten en de verspreiding van exotische virussen – gaan het bevattingsvermogen van burgers te boven, zo gaat het argument. Er kan daarom niet meer vanuit worden gegaan dat zij een inhoudelijke bijdrage kunnen leveren aan menings- en besluitvorming rond deze kwesties. Deze stelling van de onvermijdelijke verzwakking van de democratie in technologische samenlevingen is inmiddels echter uit de mode geraakt. Tegenwoordig is zo goed als iedereen, van behoudend tot progressief, van links tot rechts, van idealistisch tot realistisch, voor een of andere vorm van democratie. Maar aannamen over de ondermijning van democratie in een context van toenemende complexiteit spelen wel degelijk door in verscheidene recente debatten. Voor de conceptuele kwesties die hier op het spel staan kan Lippmann en Deweys bijdrage een substantieel verschil maken.

Belangrijke discussies in dit opzicht zijn die rond de ‘verplaatsing van de politiek’. In zowel de politieke theorie, de sociale theorie en in wetenschaps- en technologiestudies (STS) is de afgelopen jaren uitgebreid aandacht besteed aan het verschijnsel van het wegtrekken van effectieve beslissingsmacht uit traditionele fora voor democratische politiek. Zoals treffend opgesomd door de Nederlandse politicologen Marc

Bovens e.a. (1995) is er een hele rits aan min of meer onorthodoxe bestemmingen aan te wijzen waar de politiek de afgelopen jaren haar intrek in heeft genomen: intergouvernementele organisaties, *research & development*-afdelingen van bedrijven, zelforganiserende stakeholderfora waar de overheid en het bedrijfsleven (al dan niet vergezeld door *civil society*) de zaken onderling regelen et cetera. Daarnaast stellen sommige Foucaultiaans ingestelde auteurs dat aan materiële zaken en technologische omgevingen ook een ‘politiek’ moet worden toegeschreven: dingen en technische arrangementen geven mede vorm aan het sociale leven en aan onszelf. De problemen voor democratie die deze uiteenlopende vormen van verplaatste politiek met zich meebrengen worden door verschillende auteurs op verschillende manieren verwoord. Een toonaangevende formulering (Habermas, 2001; Held, 2004) is gericht op de verplaatsing van de politiek naar transnationale instellingen en stelt dat in mondialiserende samenlevingen als de onze politieke kwesties geregeld de grenzen van nationale gemeenschappen overschrijden (klimaatverandering, migratie, werkgelegenheid). Dit maakt het praktisch onvermijdelijk dat besluitvorming over deze zaken deels wegtrekt uit gevestigde fora voor democratie. Maar tegelijkertijd zijn effectieve mechanismen die verplaatste machten aan banden zouden kunnen leggen niet voorhanden. Deze stelling van het probleem van democratie in mondialiserende samenlevingen klinkt in sommige opzichten als een goed geconserveerde echo van het oudere probleem van democratie in technologische samenlevingen.

Of er nu gesproken wordt over de mondialiserende of de technologische samenleving, in beide gevallen wordt gesteld dat politieke kwesties het bevattingsvermogen van burgers te boven gaan. Een belangrijk verschil is wel dat dit in het geval van mondialisering letterlijk blijkt te gebeuren: kwesties overschrijden hier de grenzen van de nationale gemeenschap. In beide gevallen is het drama dat van het verlies van effectieve inspraak door burgers. In dit opzicht is een ander verschil dat theoretici van de verplaatsing van de politiek zich niet bij het democratisch tekort neerleggen, zoals Lippmann wel wordt aangewreven. Zij doen constructieve voorstellen voor participatieve procedures die de verplaatste politiek weer tot onderwerp van het democratisch proces zouden moeten maken. Dit geldt verbazend genoeg ook voor sommige vertegenwoordigers van meer radicale varianten van de verplaatsingsthese – zoals de wetenschaps- en technologieonderzoekers die wetenschappelijke laboratoria en technologische arrangementen als loci van politiek hebben beschreven. Hoewel de ‘verplaatsing’ van de politiek naar technologische arrangementen die deze auteurs beschrijven onomkeerbaar lijkt, schuiven ook zij participatieve, ‘dialogistische’ procedures naar voren als een manier om de politiek van wetenschap en technologie te herdemocratiseren. Zolang overtuigende bewijzen voor dit optimisme echter ontbreken, blijft het moeilijk om niet te geloven dat zich hier een sluipend drama voltrekt: dat van de reductie van inspraak tot symbolische exercitie. Het is op dit punt dat de op issues gerichte benadering van democratie van de Amerikaanse pragmatisten een uitweg kan bieden.

Publieke betrokkenheid als praktische noodzaak

Lippmann en Deweys stelling dat kwesties publieke betrokkenheid in politiek faciliteren is eigennuttig. Ze staat onder meer haaks op het klassieke idee dat kwesties in technologische samenlevingen een obstakel vormen voor democratie. Waar meestal gesteld wordt dat de complexe issues die zich in deze samenlevingen voordoen democratie onmogelijk dreigen te maken, ontwikkelen Lippmann en Dewey de stelling dat deze kwesties democratie juist noodzakelijk maken. Complexe kwesties moeten volgens de pragmatisten worden beschouwd als een belangrijke *gelegenheid* voor publieke betrokkenheid in politiek.

De pragmatisten kwamen tot dit inzicht via een aantal stappen. Om te beginnen stelden ze vast dat kwesties in postindustriële samenlevingen niet alleen voor burgers te ingewikkeld zijn: voor politici, experts en andere professionals geldt precies hetzelfde. Een belangrijk kenmerk van de situatie waarin zich prangende kwesties voordoen is dat hier geregeld sprake is van een *algeheel* gebrek aan betrouwbare kennis en adequate informatie. En deze omstandigheid, zo stellen de pragmatisten, is precies een van de redenen waarom een publiek zich in de zaak moet gaan mengen. Zoals Lippmann het stelde in *The phantom public*:

‘Where the facts are most obscure, where precedents are lacking, where novelty and confusion pervade everything, the public in all its unfitness is compelled to make its most important decisions. The hardest problems are the problems that institutions cannot handle. These are the public’s problems.’²

Een tweede omkeertruc die Lippmann en Dewey uithalen betreft het grensoverschrijdende karakter van kwesties in postindustriële samenlevingen. Ook wat deze omstandigheid aangaat, wijzen ze het idee af dat het hoofdzakelijk een bedreiging vormt voor democratie. En ook in dit geval benaderen ze dit gegeven in plaats daarvan als een praktische voorwaarde voor publieke betrokkenheid in politiek. Juist wanneer blijkt dat een kwestie de grenzen en samenstelling van bestaande gemeenschappen op de proef stelt, zo stellen de pragmatisten, wordt het nodig dat een publiek zich rond die kwestie organiseert. In deze gevallen schieten gevestigde definities van sociale groeperingen en bestaande sociale en institutionele routines voor het beslechten van conflicten namelijk tekort. Actoren moeten zich nu op een alternatieve, experimentele wijze organiseren: als een publiek. In postindustriële samenlevingen, zo concludeerden zowel Lippmann als Dewey, doen zich continu kwesties voor die zich niet laten regelen met behulp van de bestaande competenties, definities, procedures en instellingen. Voor zulke kwesties is het noodzakelijk dat een publiek zich erover ontfermt. Want als een publiek deze kwesties niet oppakt, dan zal niemand dat doen. John Dewey voegde hier nog het belangrijke punt aan toe dat het gegeven van betrokkenheid in kwesties een beslissende rol speelt in de mobilisatie van actoren als publiek. Hij suggereerde dat actoren hun vermogen tot publiek handelen deels ontleen aan het feit dat zij geraakt worden door de zaken die in het geding zijn.

Aan deze pragmatische draai in de benadering van democratie in postindustriële samenlevingen kunnen allerlei consequenties verbonden worden. Een van de meest in het oog springende gevolgen lijkt mij dat problemen van democratie nu anders gedefinieerd moeten worden. De complexe kwesties van postindustriële samenlevingen maken democratie niet onmogelijk, zij maken publieke betrokkenheid in politiek praktisch noodzakelijk. Uit deze stelling volgt dat een aantal klassieke definities van democratische tekorten de plank deels mislaan. Zo blijkt het nu deels misplaatst om het gebrek aan competentie of hoogwaardige informatie aan de kant van burgers als het belangrijkste struikelblok voor democratie neer te zetten. Dit is namelijk onvermijdelijk het geval waar het gaat om zaken van publiek belang. En nu kan ook duidelijk worden gemaakt waarom het niet klopt om bij het definiëren van democratische tekorten in postindustriële samenlevingen het grensoverschrijdende karakter van kwesties uitsluitend te beschouwen als een *obstakel* voor democratie. Zoals gezegd, als een publiek zich rond een kwestie organiseert is dat juist omdat deze kwesties de grenzen en samenstelling van bestaande gemeenschappen op de proef stellen. Het gebrek aan informatie en competenties is niet het grootste probleem en de poreusheid van de grenzen van gemeenschappen is evenmin een onoverkomelijke ramp. Vanuit pragmatisch oogpunt bezien is verreweg de grootste complicatie dat kwesties die om aangepakt te worden op een publiek zijn aangewezen, in de praktijk vaak niet als publieke zaak gedefinieerd worden. Het gebrek aan locaties voor het articuleren van kwesties van publiek belang en de actieve sabotage van pogingen om publieke zaken te articuleren blijken nu de meest venijnige problemen waar de democratie voor gesteld staat.

De op issues gerichte benadering van democratie van de pragmatisten kan zo opgevat worden als een aansporing om in discussies over democratie in complexe samenlevingen niet al onze energie te stoppen in het analyseren van de tekortkomingen van burgers en van de informatievoorziening. Ook het feit dat gemeenschappen continu ondermijnd worden door slechte invloeden (van binnenuit en van buitenaf) kan men betreuren, maar het heeft geen pas om hier alleen maar slecht nieuws voor de democratie in te lezen. De stellingen van Lippmann en Dewey roepen ons op om in het verkennen van problemen van democratie meer aandacht te besteden aan het lot van kwesties die op publieken aangewezen zijn voor hun articulatie en aan de mogelijkheden die een bepaalde samenleving biedt voor de articulatie van publieke zaken, en voor de sabotage ervan.

De sociaal-ontologische dimensie van democratie?

Een op issues gericht perspectief kan meer in het bijzonder een bijdrage leveren aan de analyse van problemen van democratie die zich voordoen in de context van de 'verplaatsing van de politiek'. De argumenten van Lippmann en Dewey zijn op een aantal punten inmiddels toe aan een update. Zo gingen zij er vanuit dat de natiestaat vanzelfsprekend als kader geldt voor georganiseerd ingrijpen in kwesties. In een context waarin de politiek zich verplaatst tussen uiteenlopende locaties zijn er echter vaak meerdere kaders in de aanbieding. Een belangrijke vraag die nu tijdens processen van

issueformatie beantwoord moet worden, is de vraag aan welke instantie de kwestie geadresseerd moet worden. Een tweede probleem met de stellingen van Lippmann en Dewey is dat ze het nauwelijks over politiek hebben. Inmiddels is het onmogelijk om het over kwesties te hebben zonder aandacht te besteden aan de concurrentie tussen issues en aan de strijd over de precieze definitie van publieke zaken. Wij hebben het tegenwoordig over issue-politiek. Toch tast deze ‘onaangepastheid’ van Lippmann en Deweys werk aan hedendaagse contexten de bruikbaarheid ervan allerminst aan. Hoewel de ‘verplaatsing van de politiek’ in de tijd van Lippmann en Dewey zeker geen bekende frase was, bieden hun argumenten wel degelijk een aantal belangrijke aangrijpingspunten voor het analyseren van de situatie waarin ze dat wel is.

Ten eerste kan vanuit het pragmatistisch perspectief duidelijk worden gemaakt wat er niet klopt aan het idee dat democratie en verplaatsingen van politiek elkaar per definitie slecht verdragen. Dat democratie een besloten omgeving vereist, is een leidend idee in het denken over democratie. Vanuit pragmatistisch oogpunt kan het echter niet zo zijn dat een scherp afgebakende gemeenschap een noodzakelijke voorwaarde is voor publieke betrokkenheid in politiek. Het zijn juist kwesties die de grenzen en samenstelling van gemeenschappen op de proef stellen die betrokkenheid praktisch noodzakelijk maken. Vanuit dit standpunt moet de ondermijning van bestaande gemeenschappen gezien worden als een gevaar dat mensen voor een uitdaging stelt. Hiervoor hebben we democratie nodig. Waar gemeenschapsondermijnende kwesties zich voordoen, moeten publieken zich rond deze issues organiseren, zodat ze gearticuleerd kunnen worden. Dit wil ook zeggen dat democratische politiek zelf verplaatsingen met zich mee kan brengen: om issues te kunnen articuleren moeten ze soms getransporteerd worden naar fora die daar geschikt voor zijn.

Hiermee komen we op een volgende mogelijkheid die de pragmatische, op issues gerichte benadering van democratie volgens mij open legt. Deze benadering helpt duidelijk maken dat ook in complexe, technologische samenlevingen publieke betrokkenheid in politiek concrete verdiensten kan hebben. Beschouwen we de rol van issues in democratie, dan blijkt in welke zin de aantijging dat publieke participatie tegenwoordig slechts symbolische waarde heeft, niet kan kloppen. Vanuit de issues bezien voorziet publieke betrokkenheid in politiek in een specifieke behoefte: de articulatie van kwesties die via andere wegen niet van een pertinente definitie voorzien worden. Publieke articulaties van kwesties verzetten cruciaal werk, voor zover meer routinematige, ‘sociale’ definities van kwesties er niet in slagen deze zaken voor ingrijpen te ontsluiten. Vanuit pragmatistisch perspectief kan zo de stelling hardgemaakt worden dat publieke betrokkenheid niet alleen puur ‘legitimistische’ doelen dient. Deze stelling nodigt ertoe uit te verkennen in hoeverre ze op ‘inhoudelijke’ gronden gerechtvaardigd kan worden. Het voeren van publieke debatten, controverses en campagnes is van groot belang omdat het een platform biedt voor de definitie van kwesties die anders buiten het politieke beeld zouden blijven.

Een andere consequentie die uit de issuegerichte benadering van democratie getrokken kan worden, en die ik hier nog kort wil noemen, betreft de ‘expertocratie’.

We kunnen nu preciezer aangeven in welke zin het hier om een probleem gaat. Argumenten tegen expertocratie zijn soms moeilijk te onderscheiden van de meer algemene kritiek op de grote rol die experts en professionals in de politiek spelen. Het pragmatistisch perspectief vestigt de aandacht echter op een specifieke complicatie: het probleem dat kwesties een zaak van experts blijven, ook wanneer duidelijk is dat ze voor een effectieve articulatie van het publiek afhankelijk zijn. Het beslissende onderscheid is dan niet dat tussen een politiek waarin experts een voorname rol spelen en een politiek waarin leken het voor het zeggen hebben. In plaats daarvan moet onderscheid gemaakt worden tussen kwesties die publieke bemoeienis vereisen en kwesties waarvoor dat niet noodzakelijk is. Het beslissende verschil is dat tussen kwesties die binnen bestaande instellingen effectief aangepakt kunnen worden (op expertocratische wijze, zo je wil) en kwesties waarvoor dit niet geldt. Issuepolitiek is volgens sommigen *an sich* verdacht omdat het hier lijkt te gaan om een probleemoplossende politiek: een politiek die haar naam dus nauwelijks verdient en meer op management lijkt dan op iets anders. De pragmatische benadering maakt echter duidelijk waarom een democratische politiek van kwesties onmogelijk tot een politiek van probleem oplossen gereduceerd kan worden: het gaat hier om kwesties die zich nu net niet laten inpassen in bestaande routines.

Tot slot wil ik nog een belofte noemen van een issuegericht perspectief op democratie, al is me nog niet precies duidelijk hoe die verder ingevuld moet worden. Maar de benadering van kwesties als bemiddelaars van publieke betrokkenheid in politiek kan ons wellicht helpen om de sociaal-ontologische dimensie van democratische praktijken beter in beeld te krijgen. In *The public and its problems* suggereert John Dewey dat actoren het vermogen tot publiek handelen deels ontleen aan de omstandigheid dat zij persoonlijk geraakt worden door kwesties. Actoren ontwikkelen het vermogen tot politiek engagement wanneer de dingen, voorzieningen en mensen die hun leefomgeving vormen in gevaar worden gebracht. Voor niet-politici wordt het tijd voor politiek als de levensvormen waarvan ze deel uitmaken op het spel worden gezet, bijvoorbeeld door een te bouwen elektrohydraulische dam of door klimaatverandering. Deze praktische voorwaarde van publieke betrokkenheid in politiek kan wellicht ook iets zeggen over praktijken van publieke betrokkenheid bij politiek. Elementen uit de leefomgeving die in zo'n gevaarlijke situatie op de voorgrond treden kunnen tegelijkertijd ook dienen als 'grondstoffen' voor de articulatie van publieke zaken. Het aanbieden van offers aan riviergoden als protest tegen een ineffectief verhuizingsbeleid voor vissersgemeenschappen die door een dam getroffen zijn of de keuze voor zonnepanelen als 'steunbetuiging' aan klimaatvriendelijke alternatieve energiebronnen: fysieke zaken worden dan gemobiliseerd als componenten van een publieke zaak. In het verkennen van deze sociaal-ontologische dimensie van publiek optreden zou duidelijk kunnen worden dat er met materialiteiten niet alleen politiek bedreven wordt, zoals wel gesteld wordt in wetenschaps- en technologiestudies. Fysieke toestanden verdienen ook erkenning als elementen van democratische politiek.

Noten

- 1 Dat Dewey er wellicht ook zo over dacht, zou je af kunnen leiden uit deze voetnoot in *The public and its problems*: 'See Walter Lippmann's *The phantom public*. To this as well as to his

Literatuur

- Beck, U. (2002) *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue Weltpolitische Ökonomie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Bernstein, R.J. (1985) Dewey, democracy. The task ahead. In: J. Rajchman en C. West (red.) *Post-analytic philosophy*. New York, Columbia University Press.
- Bovens, M., W. Derksen, W. Witteveen, F. Becker en P. Kalma (1995) *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam, Wiardi Beckmann Stichting.
- Dewey, J. (1927) *The public and its problems*. Athens, Swallow Press en Ohio, University Press (1991).
- Dratwa, J. (2003) *Taking risks with the precautionary principle*. Academisch proefschrift. Parijs, École des Mines.
- Festenstein, M. (1997) *Pragmatism and political theory*. Oxford en Chicago, Polity Press en Chicago University Press.
- Gomart, E. en M. Hajer (2003) *Is that politics? For an inquiry into forms in contemporary politics*. In: B. Joerges en

Public opinion, I wish to acknowledge my indebtedness, not only as to this particular point, but for ideas involved in my entire discussion even when it reaches conclusions diverging from his.' Pp. 116-117.

- 2 Lippmann, *The phantom public*, p. 121.

H. Nowotny (red.) *Looking back, ahead. The 2002 yearbook for the sociology of sciences*. Dordrecht, Kluwer.

- Habermas, J. (2001) *The postnational constellation and the future of democracy*. Hoofdstuk 4 in *The postnational constellation. Political essays*. Cambridge en Oxford, Polity Press en Blackwell Publishers.
- Held, D. (2004) *Global covenant. The social-democratic alternative to the Washington consensus*. Oxford, Polity Press.
- Latour, B. (2001) *What rules of method for the new socio-scientific experiments? Voordracht tijdens het Darmstadt Colloquium, 30 maart*. <http://www.ensmp.fr/latour/poparticles/poparticle/p095.html>.
- Lippmann, W. (1922) *Public opinion*. New York, Free Press Paperbacks, Simon & Schuster (1997).
- Lippmann, W. (1927) *The phantom public*. New Brunswick en Londen, Transaction Publishers (2002).
- Ryan, A. (1995) *Dewey and the high tide of American liberalism*. New York, W.W. Norton & Co.